

Олександр Филь

(м. Київ)

**Форсування Дніпра та участь в ньому 60-ї армії
під командуванням генерала І. Д. Черняховського**

В статті аналізується форсування Дніпра на ділянці «Східний вал» 60-ю армією під командуванням генерала І. Черняховського.

В статье анализируется форсирование Днепра на участке «Восточный вал» 60-й армией под командованием генерала И. Черняховского.

Вплив ідеологічного фактору, на жаль, став фатальним для історіографії, присвяченій проблематиці Другої світової війни. Це стосується і однієї з найбільш масштабних бойових операцій періоду Великої Вітчизняної, а саме форсування Дніпра та визволення Києва від німецьких загарбників, в якій активну участь брала легендарна 60-а армія під командуванням генерала І. Д. Черняховського. Попри величезні обсяги історичних праць, книг, мемуарів газетних, журнальних публікацій та телевізійних сюжетів, що були створені за радянської доби і присвячені подіям на берегах Дніпра поблизу столиці України восени 1943 р., треба визнати, що вони не відповідають вимогам сьогодення, адже були створені в угоду партійно-владній еліті.

На сьогоднішній день прямих спроб дослідити діяльність Черняховського в ході форсування і визволення Києва не було. Лише епізодично в деяких газетних та журнальних публікаціях автори роблять спроби дати їй оцінку. А між тим армія під командуванням Івана Даниловича у ході боїв за визволення Києва дала країні 306 Героїв Радянського Союзу. До речі, варто відзначити, що «60-а армія, якою найдовше командував Іван Черняховський з Умані зростила 324-х ГРС, 323-х — 65-а Павла Батова, 316 — 61-а Павла Белова, 255-х — 38-а Кирила Москаленка з Донбасу»[1]. Зірки Героя був удостоєний і сам Черняховський. На жаль, генерал не залишив ані спогадів, ані щоденників, які б могли б пролити світло на деякі досі не досліджені аспекти його діяльності на посаді командувача армією.

Постать І. Д. Черняховського, його військова діяльність чекає на ґрунтовне і детальне дослідження. «Відкриті» джерела не можуть задовольнити дослідника, адже не дають змоги в повному обсязі розкрити дану тему. Лише нещодавно був знятий гриф «Таємно» з короткого оперативного нарису «Наступ 1-го Українського (Воронезького) фронту на київському напрямі в 1943Кр.», створеного полковником В. Возненком в 1951 р.

Ця книга проливає світло на деякі деталі битви за визволення Києва. Та все ж повну картину дій 60-ї армії і її командувача ми можемо відновити при наявності архівних джерел, які здебільшого містяться у відповідних закладах Російської Федерації.

Після Курської битви, взяття Орла, Белгорода і Харкова двом фронтам — Воронезькому (командувач генерал армії М. Ватутін) і Центральному (командувач генерал армії К. Рокоссовський) за директивою Ставки Верховного Головнокомандування належало у спільній наступальній операції вийти до Дніпра, форсувати його, захопити плацдарми на правому березі й визволити Київ. «Першими перейшли в наступ війська Центрального фронту. Найбільшого успіху досягли з'єднання 60-ї армії, які зуміли зламати опір німецької оборони на другорядній ділянці, на південь від Севська. Командувач фронтом генерал Рокоссовський своєчасно відреагував на цей успіх і, перегрупувавши сили, кинув у прорив основні ударні частини фронту. Це рішення

привело до стратегічної перемоги. Вже 31 серпня війська Центрального фронту зуміли розширити прорив в ширину до 100 км і в глибину до 60 км, примусивши німців розпочати відведення військ до Десни та Дніпра» [2].

«Успішні наступальні дії значною мірою були обумовлені цілеспрямованою ідейно-виховною роботою у військах. Її посиленню сприяла директива Головного політичного управління Червоної Армії № 010 від 7 вересня 1943 р., в якій, зокрема, наголошувалося, що «політична робота тільки тоді приносить свої плоди, коли вона нерозривно пов'язана з черговими задачами, які вирішуються частинами, підрозділами» [3]. В середині вересня політвідділ армії провів нараду начальників політвідділів з'єднань, на якій було обговорено завдання по реалізації директиви ГПУ № 010 [4]. Варто зауважити, що з усіх напрямків наступу радянських військ найбільш важливим радянське командування вважало київський напрямок. Визволення Києва давало в руки нашого командування ряд стратегічних переваг.

По-перше, наявність військ на цьому плацдармі створювала загрозу для всього південного угруповання німецьких армій, по-друге, з району Києва радянські з'єднання могли найкоротшими напрямками завдавати ударів на захід і південний захід. За умови успішного наступу радянські війська заходили в межі Західної України і Південної Польщі. Після оволодіння Новгород-Сіверським праве крило військ Центрального фронту розвивало наступ на гомельському напрямку, а його ліве крило (13-а і 60-а армії) форсувало нижню течію Десни південніше Чернігова та вийшло до східного берега Дніпра і 21 вересня розпочало форсувати його північніше Києва в Чорнобильському напрямку.

60-а армія діяла згідно бойового розпорядження командувача військами Центрального фронту. В ньому, зокрема, йшлося: «1. Розбиті частини противника впертою обороною намагаються не допустити переправи наших військ через ріки Десна і Дніпро і призупинити їх подальше просування на захід. 2. 60-й армії, забезпечуючи свій лівий фланг від контратак противника з півдня і південного заходу і, направляючи головні зусилля на своєму правому фланзі, продовжувати стрімкий наступ, маючи на меті форсувати ріки Десна і Дніпро і до кінця доби 26.09.1943 р. головними силами заволодіти рубежем: Губин (4 км північніше Горнастайполь), Дитятки, Лобидва, Ваховка, Катюжанка, Абрамовка, Гаврилівка, Нові-Петрівці (18 км північно-західніше м. Києва). Виконуючи цю задачу, частини армії на південь від лівої розмежувальної лінії не висовувати. 3. Праворуч 13-а армія форсує ріку Дніпро. Розмежувальна лінія з нею колишня. Ліворуч веде наступ на Київ 38-а армія. Розмежувальна лінія з нею колишня. Отримання підтвердити» [5].

Рокоссовський не дарма нагадує про дотримання «дисципліни» під час наступу. І це не острах з якихось тактичних міркувань. За сценарієм Сталіна столицю Радянської України мав визволяти Ватутін, в «обозі» якого знаходився член Політбюро, Перший секретар ЦК КП(б) України, член Військової ради Воронежського фронту М. Хрущов. До речі, за поданням Микити Сергійовича напередодні звільнення Києва командувача 38-ю армією Воронежського фронту росіянина генерал-лейтенанта Никандра Чибісова поміняли на українця генерал-полковника Кирила Москаленка... Сталін міг дозволити собі деякі ігри в протезе своїх партійних «князьків».

А тим часом війська генерала Черняхівського готувалися штурмувати «Східний вал». На правому фланзі армії від Старо-Глибово до Ошитки знаходились війська 77-го стрілецького корпусу генерала Г. Лазька, на стику 77-го і 30-го стрілецьких корпусів мав розташуватися 24-й стрілецький корпус генерала Кірюхіна. 18-й гвардійський корпус генерала І. Афоніна мав забезпечувати оголений проміжок між 60-ю і 38-ю армією генерала Н. Чибісова, 7-й гвардійський механізований корпус генерала І. Корчагіна знаходився за правим флангом армії в районі Старо-

Глибово, Окуніново. Варто згадати, що згідно Директиви Ставки Верховного Головнокомандування за № 30187 від 9 вересня 1943 р. «За форсування такої ріки, як ріка Дніпро в районі Смоленська і нижче, і рівних Дніпру рік за труднощами форсування названих вище командирів з'єднань і частин подавати до присвоєння звання Героя Радянського Союзу» [6].

Командувачі фронтів, що готували свої з'єднання до форсування Дніпра, підготували відповідні накази, в яких наголосили, що командири взводів, рот, батальйонів і полків, які особливо відзначаться під час форсування Дніпра будуть нагороджені орденами Леніна, а також будуть подаватися до присвоєння звання Героя Радянського Союзу. Молодших командирів і бійців згідно цього ж наказу мали нагороджувати бойовими орденами та Золотими Зірками Героїв відразу ж після форсування Дніпра.

Черняховцям довелося долати Дніпро на одній з найважчих ділянок широко розрекламованого гебельсівською пропагандою, так званого, «Східного валу». 60-й армії було наказано форсувати Дніпро на ділянці фронту від гирла р. Прип'ять до гирла р. Десни. «Долина річки до гирла р. Ірпінь має ширину більше 20 км, нижче звужується до 4–8 км. Праві схили долини, досягаючи висоти 60–95 м, водночас є і берегом ріки. Заплава дуже порізана протоками, озерами і місцями заболочена, усюди має ширину більше 3 км (біля гирла р. Десни до 12 км). Рух заплавою поза шляхами важкий: русло ріки покручене, часто ділиться на рукава. Ширина ріки 400–500 м, у деяких місцях сягає 1000 м; переважна глибина 1,7–2,0 м. Середня швидкість течії 0,8–0,9 м/сек. Дно і береги ріки піщані, у районі Вишгорода — глинисте» [7].

На форсування своєї ділянки Дніпра, утримання і розширення захоплених плацдармів армія Черняхівського затратила цілий тиждень. Далась взнаки відсутність штатних засобів для форсування рік, адже темп наступу 60-ї армії був настільки високий, що інженерні батальйони просто не встигли перекинути належну кількість човнів, плотів, поромів з Десни, де з'єднання Черняхівського здійснювали переправу у ході свого наступу.

Командувач групою армій «Південь» генерал-фельдмаршал Еріх фон Манштейн передбачав, що саме в стик його лівофлангової 4-ї танкової армії, що тримала оборону Києва і 2-ї армії групи «Центр», що знаходився північніше столиці Радянської України вздовж Дніпра і направить свої лівофлангові армії командувач Центральним фронтом генерал армії К. Рокоссовський. Так воно і сталося. Війська 13-ї та 60-ї армій Центрального фронту розпочали переправу відповідно 21 та 22 вересня 1943 р.

Під вогнем ворога діставалися правого берега хто як міг: тримаючись за колоди, дошки, порожні діжки, ящики, напхані соломкою плац-намети. Виручали партизани та населення придніпровських сіл, даючи човни і плоти. «23 вересня, — згадував Рокоссовський, — 13-а армія вже займала на західному березі плацдарм глибиною 35 і шириною 30–35 км. Південніше форсували Дніпро війська 60-ї армії на ділянці гирла ріки Тетерев Димер. До 30 вересня ми і тут мали плацдарм глибиною 12–15 і шириною 20 км. Черняхівський отримав від мене вказівку поглибити захоплений район, наступаючи на захід і південний захід в обхід Києва. Але командарма, ніби магніт, притягував Київ. І він головний удар направив на південь, вздовж Дніпра. Черняхівський випустив з уваги, що противнику легше всього було організувати відсіч якраз на цьому напрямі, чому сприяли і особливості місцевості, і близькість міста, звідки ворог кидав у бій всі сили, які там тільки були» [8].

Черняхівський, необхідно це відзначити, не відсиджувався за спинами своїх бійців. «Стиль його керівництва військами переконливо характеризує і такий епізод. Відразу ж після того, як декілька передових батальйонів із його армії форсували Дніпро, Черняхівський з'явився на західному його березі. Тут йшов запеклий бій за розширення плацдарму, тут по суті вирішувався

результат всієї подальшої операції. І саме тут в критичні хвилини бою з'явився командувач, щоб надихнути своїх бійців і командирів. Ми знаємо, що правила і вимоги Верховного Головнокомандування, які існували на той час, забороняли командармам з'являтися без потреби там, де виникала загроза їхньому життю. Їхня справа — здійснювати тверде і безперервне керівництво бойовими діями з'єднань. Але де той критерій, яким визначиш в бою, чи є потреба командарму ризикувати своїм власним життям, чи її немає? Таким критерієм може бути тільки мистецтво полководця, вміння відчувати пульс битви і ризикувати саме тоді, коли це потрібно. І все це повинно неодмінно поєднуватися з високими особистими морально-бойовими якостями.

Генерал Черняховський чітко усвідомлював те, як важко солдатам і офіцерам вести бій поки ще невеликими силами на західному березі Дніпра. Він добре знав, що його присутність там, в ці важкі хвилини допоможе їм витримати сильний вогонь противника і відбивати все більш запекліші ворожі контратаки. І він без вагань відправляється на плацдарм, нехтуючи небезпекою... Плацдарм на Дніпрі був утриманий і розширений» [9]. Масовий героїзм виявили воїни 60-ї армії в боях на дніпровських плацдармах. В донесенні начальника політвідділу армії в політуправління фронту 7 жовтня 1943 р. відзначалося: «У важких боях з ворогом особовий склад виявляє високі моральні якості, масовий героїзм, стійко і вперто захищає кожен метр рідної землі. Бої з ворогом сповнені видатних прикладів виняткової самовідданості і жагучого бажання знищувати ворога. Тільки протягом сьогоднішнього дня наші частини відбили 15 сильних контратак противника, активно підтриманих авіацією, танками і самохідними гарматами. Армійські політпрацівники надавали великого значення популяризації героїв боїв» [10].

Під час Дніпровської битви на сторінках газети з'явилася рубрика «Наші герої». Опубліковані матеріали було присвячено Героям Радянського Союзу сержанту О. Панжинському, рядовим М. Ахмедову, В. Лаптеву та іншим [11]. «Особливого значення набирала робота серед воїнів нового поповнення. Так, за вересень — жовтень 1943 р. в 60-у армію влилося 30 тис. новобранців, переважно із Чернігівської та Сумської областей. З ними проводилися бесіди про бойовий шлях армії, розповідалися про героїчні вчинки воїнів. Тільки в 248-ій окремії стрілецькій бригаді протягом трьох тижнів було організовано 380 політбесід, 12 зборів особового складу, 36 мітингів тощо» [12].

Форсувавши Дніпро, Черняховський не полишає спроби знайти у ворожій обороні слабке місце. Про це свідчить Рокоссовський: «Прагнення Черняховського просунути ближче до Києва завало армії поглибити плацдарм. Декілька днів було втрачено в марних атаках. Ворог, скориставшись затримкою, підтягнув сили на загрозовий напрямок і зупинив просування наших частин. Не вдалося розширити плацдарм і вздовж берега» [13]. Те, що північніше Києва трілися запеклі бої підтверджує і командувач групою «Південь» генерал-фельдмаршал Еріх фон Манштейн: «4-й танковій армії все ж вдалося утримати в смузі, яку займали обидва корпуси північніше Києва, височину, розташовану на захід від Дніпра, на відстані декількох кілометрів від русла ріки. Тим не менше обстановка тут продовжувала залишатись загрозовою, так як необхідно було враховувати можливість обходу противником Києва з півночі, як тільки йому вдасться перекинути сюди нові сили» [14]. Варто зауважити, що зупинка армій як Воронезького, так і Центрального фронтів і, зокрема, 60-ї армії І. Черняховського після форсувань Дніпра — результат не стільки запеклого опору 4-ї танкової армії, а в першу чергу знекровлення з'єднань і їхня неготовність до операції по звільненню Києва. Адже лише за вересень 1943 р. 60-а армія пройшла з боями близько трьохсот кілометрів, звільнивши тисячі населених пунктів Лівобережної України.

Форсування з ходу такої широкої водної перешкоди, як Дніпро також не минуло дарма.

«Останнім часом у літературі, зокрема мемуаристиці, з'явилися переконливі свідчення того, що дніпровська переправа небачена за масштабами, була ще й безпрецедентною за грубими прорахунками та безвідповідальністю тих інстанцій, які її готували й провадили, а відтак — і за людськими втратами, що їх зазнали радянські війська. І знову, як уже не раз бувало, злочинні нехлюйства і дурість тих, котрі невдало керували, були відшкодовані стійкістю та самопожертвою тих, хто, захиляючись у холодній дніпровській воді, проривався крізь вогняний смерч на правобережні плацдарми, виривав їх у ворога й утримував до підходу основних військ... Учасник форсування Дніпра письменник Віктор Астаф'єв згадував: «Двадцять п'ять тисяч входить у воду, а виходить на тому березі три тисячі, максимум п'ять. Через п'ять — шість днів усе це спливає» [15].

За даними музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. радянські війська в ході стратегічної операції по форсуванню Дніпра і визволенню Києва втратили 417 тис. чоловік. Після невдалої спроби захопити Київ з району Букрина, де полягло понад 230 тис. солдатів і офіцерів, Сталін віддав наказ визволити столицю Радянської України до чергової річниці Жовтневої революції. Член Політбюро, Перший секретар ЦК КП(б) України, член Військової ради Воронежського, а пізніше 1-го Українського фронту озвучив наказ хазяїна Кремля: «За будь-яку ціну звільнити Київ до великого свята — 26-ї річниці Жовтневої революції» [16]. Тому армія Черняховського і поспішала розширити плацдарм для остаточного ривка на Київ. Звичайно, молодий амбітний командувач розраховував перетворити свою ділянку фронту на ударну. Але відсутність резервів, незадовільне матеріальне забезпечення завадило 60-й армії прорвати досить організовану оборону 4-ї танкової армії вермахту.

Лівофлангові армії Центрального фронту — 13-а і 60-а прилягали до головного стратегічного напрямку наступу. Тому «з 24 години 5 жовтня до складу Воронежського фронту директивою Ставки Верховного Головнокомандування були віддані 13-а армія в складі восьми стрілецьких дивізій і 60-а армія в складі дванадцяти стрілецьких дивізій, а саме 2, 3, 4-ї гвардійських повітрянодесантних дивізій, 132, 141, 143, 280-ї стрілецьких дивізій, 248-ї стрілецької бригади, 226, 112-ї стрілецьких дивізій, 75-ї гвардійської дивізії» [17].

Командувач Центральним фронтом не без жалю розлучився з Черняховським. Адже він сам сподівався на те, що Сталін все ж дозволить йому визволяти Київ. Рокоссовський в своїх мемуарах закидає м'який докір Ставці Верховного Головнокомандування: «У зв'язку з майбутньою передачею Воронежському фронту 13-ї і 60-ї армій стало питання про фронтові засоби посилення, які знаходились в напрямку дій цих військ, які завдавали головний удар. Віддати ми їх не могли, так як без них не можна було братися до виконання нової задачі. З іншої сторони, було дуже шкода послаблювати ці армії. Тепер би, не втрачаючи часу на перегрупування, використовуючи вигідне положення військ Пухова і Черняховського на західному березі Дніпра, підкріпити їх танками і артилерією і вдарити по Києву з півночі, поки ворог не встиг підтягнути сюди великі сили...» [18]. Та Сталін остаточно визначився, що Київ мають брати Ватутін і Хрущов.

Верховному Головнокомандувачу було важливо, щоб столицю Радянської України звільняв Перший секретар ЦК КП(б) України. Тому на прохання Рокоссовського про можливість нанесення удару по ворожих позиціях, які прикривали Київ з півночі, силами своїх лівофлангових 13-ї та 60-ї армій Й. Сталін відповів категоричною відмовою, зауваживши, що питання дій військ на київському напрямі вирішено раз і назавжди. Рокоссовському нічого не залишалось як примиритися з рішенням Сталіна. Незважаючи на те, що він розумів як йому не буде вистачати енергійного і талановитого полководця, з діями якого пов'язані останні стратегічні успіхи

Центрального фронту, Рокоссовський, не вагаючись, підписує атестацію на молодого командувача, на якого тепер очікує Воронежський фронт.

«Стрімкий наступ 60-ї армії забезпечив швидке просування армій Центрального фронту до рік Десна і Дніпро. Не дивлячись на те, що противник кидав у бій свіжі частини, маючи на меті затриматися на рубежах, частини армії стрімким натиском розбивали резерви противника... Черняховський виявив велике уміння керувати військами під час наступу, переслідування, форсування крупних водних перешкод. Особисто сміливий генерал, з великою ініціативою» [19].

Дійсно, особиста присутність генерала Черняховського, а головне, його тактична сміливість і швидке реагування на обстановку, що постійно змінювалась в смузі наступу 60-ї армії, мали вирішальне значення у ході успішного форсування такої серйозної перешкоди, як Дніпро та подальшого звільнення України від німецьких окупантів.

Примітки:

1. Україна. — 1995. — №1—2. — С. 29.
2. Шефов М. Битвы России. — М., 2002. — С. 164, 165.
3. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі — ЦАМО РФ). — Ф. 32. — Оп. 11309. — Спр. 183. — Арк. 15.
4. Там само. — Ф. 417. — Оп. 10597. — Спр. 52. — Арк. 221.
5. Военно-исторический журнал (далі — ВИЖ). — 1983. — № 10. — С. 36.
6. Краснов В. Неизвестный Жуков. — М., 2000. — С. 406.
7. Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 году. — М.: Воениздат, 1951. — С.9.
8. Рокоссовский К. Солдатский долг. — М., 2002. — С. 301.
9. ВИЖ. — 1966. — № 6. — С. 43.
10. ЦАМО РФ. — Ф. 417. — Оп. 10597. — Спр. 52. — Арк. 137.
11. «Армейская правда». — 1943. — 9, 10 вересня, 4, 27 жовтня.
12. ЦАМО РФ. — Ф. 417. — Оп. 10597. — Спр. 52. — Док. 246, 270.
13. Рокоссовский К. Солдатский долг. — С. 301.
14. Манштейн Э. Утерянные победы. — М., 1999. — С. 581.
15. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). — К., 1999. — С. 98.
16. ВИЖ. — 1963. — №10 — С.72.
17. Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на Киевском направлении в 1943 г. — М., Воениздат, 1951 — С. 64.
18. Рокоссовский К. Солдатский долг. — С. 305.
19. ВИЖ. — 1976. — № 6. — С. 58.

Олександр Потильчак
(м. Київ)

Розвиток радянської системи полонення та евакуації військовополонених у 1943–1945 рр.

У статті досліджуються структурні й організаційні особливості та нормативне забезпечення радянської системи полонення у завершальний період війни з Німеччиною.

В статье исследуются структурные и организационные особенности, нормативное обеспечение советской системы пленения в завершающий период войны с Германией.